OYBEK “QUYOSH QORAYMAS” ASARIDA FRAZEMALARNING LINGVOSTILISTIK TAHLILI

Anvarova Shahina
Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti talabasi
https://explore.openaire.eu/search/result?pid=10.5281/zenodo.24319990

Annotatsiya. Ushbu maqolada Oybekning "Quyosh qoraymas" romanida qo'llanilgan frazeologik birliklarning lingvostilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazemalarning badiiy matndagi semantik-stilistik vazifalari, ularning an'anaviy shakldan transformatsiyalanish yo'llari va badiiy nutqning ekspressivligini oshirishdagi roli aniq misollar asosida ko'rsatib beriladi. Har bir misol frazeologik birlikning komponent tarkibi, semantik o'zgarishi va badiiy-estetik yuklamasi jihatidan tahlil qilinadi.
Kalit so'zlar: Oybek, "Quyosh qoraymas", frazeologik birlik, lingvostilistika, transformatsiya, ekspressivlik, obrazlilik, somatik frazema.

Kirish

Frazeologiya tilshunoslikning til boyligini, ifoda imkoniyatlarini va milliy o'ziga xoslikni o'rganuvchi markaziy sohalaridan biridir. Frazeologik birliklar nutqqa o'ziga xos joziba, ta'sirchanlik va milliy ruh bag'ishlab, tilning semantik va stilistik salohiyatini oshiradi. Badiiy asarda, xususan nasrda frazemalarning qo'llanishi yozuvchining individual uslubini, dunyoqarashini va estetik ideallarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oybek XX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi sifatida o'z asarlarida xalq tilining boy xazinasidan, jumladan frazeologik birliklardan unumli foydalangan. Yozuvchining badiiy mahorati ko'p jihatdan so'z tanlash san'ati, jumladan frazemalarni o'z o'rnida va badiiy maqsadga muvofiq tarzda qo'llashida namoyon bo'ladi. Oybekning "Quyosh qoraymas" romani bo'yicha ilmiy tadqiqotlar asosan vazn, kompozitsiya va obrazlar tizimi masalalariga bag'ishlangan bo'lsa-da, asardagi frazeologik birliklarning lingvostilistik tahlili alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha o'rganilmagan. Mazkur maqola ana shu bo'shliqni ma'lum darajada to'ldirishga qaratilgan.

Asosiy qism

Frazeologik birliklar badiiy matnda bir necha muhim funksiyani bajaradi. Birinchidan, ular nutqni obrazli va ta'sirchan qiladi, murakkab ma'no va hissiyotlarni ixcham shaklda ifodalash imkonini beradi. Ikkinchidan, frazemalar milliy-madaniy kodni tashuvchi birliklar sifatida asarning milliy ruhini ta'minlaydi. Uchinchidan, ular muallifning individual uslubini, badiiy niyatini ochib berishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Oybek nasriy asarlarida frazemalardan foydalanish masalasi ayrim tadqiqotlarda ko'rib chiqilgan. Xususan, "Quyosh qoraymas" romanidagi frazemalarning lingvistik tahliliga bag'ishlangan ishlarda yozuvchining iboralarni vaziyatga moslab tanlashi, qahramonlar ruhiy holatini ochishda ularning imkoniyatlaridan samarali foydalanishi qayd etilgan. Biroq nasriy matnda frazemalar o'ziga xos lingvostilistik sharoitda faoliyat ko'rsatadi: muallifning badiiy niyati, qahramonlar ruhiyati va voqea rivoji ularning tanlanishi va joylashuviga bevosita ta'sir qiladi. Quyida ana shu xususiyatlarni aniq misollar asosida ko'rib chiqamiz.

1-misol:

"Pulemyotning chakagi ochilib ketdi."[1]

Yuqorida berilgan misolda "chakagi ochildi" frazemasi o'zbek tilida odatda hayvonga nisbatan "ko'p ma'radi", kishiga nisbatan esa "uzluksiz, to'xtovsiz gapiradi, jovraydi" ma'nolarini anglatadi. Oybek bu frazemani pulemyotning o'q uzishiga ko'chiradi. Bu yerda frazema komponentlari saqlanib qolgan, lekin referensial doirasi butunlay o'zgargan: jonli mavjudotning "chakagi" → mexanik qurolning "chakagi". Natijada "uzluksiz o'q uzmoq" degan yangi nutqiy ma'no yuzaga keladi.

Bu transformatsiya urush tasvirida muhim rol o'ynaydi. Pulemyotning "chakagi ochilishi" — uni jonli, yirtqich mavjudotga o'xshatish orqali urushning shafqatsizligini kuchaytiradi. Frazema o'zining an'anaviy obrazli asosini saqlab qolgan holda, yangi kontekstda metonimiya yo'li bilan yangi ma'no kasb etgan. Bu Oybekning frazeologik polisemiyani kengaytirish mahoratining yorqin namunasi. Yoki bo‘lmasa boshqa bir misolga e’tibor qaratsak:

2-misol:

"Abadiy uyqu — o'lim. O'lmoq, so'nggi marta nafas chiqarmoq."[2]

Berilgan misoldagi "abadiy uyqu" frazemasi "o'lim" ma'nosini bildiruvchi evfemistik birlikdir. Sinonimik qatorida "joni chiqdi", "joni uzuldi", "ko'z yumdi", "yer tishladi", "jonini oldi" kabi variantlar mavjud. Oybek bu frazemani tanlash orqali o'limning dahshatli haqiqatini yumshatadi, lekin ayni paytda unga falsafiy-poetik ohang bag'ishlaydi.

Urush mavzusidagi asarda o'lim tez-tez uchraydi. Agar har safar "o'ldi" deb yozilsa, matn qo'pol va bir xil bo'lib qolardi. "Abadiy uyqu" frazemasi o'limni sokinlik, tinchlik, abadiylik obrazlari bilan bog'laydi. Bu urush dahshati fonida inson qadrining poetik ifodasidir. Shu bilan birga, frazemaning sinonimik qatorini keltirish Oybekning lug'at boyligini va bir ma'noni turli nozikliklarda berish mahoratini ko'rsatadi.

3-misol:

"Dubovning qovog‘i soliq, lekin odat bo‘yicha mo‘ylovini silab-silab qo‘yardi."[3]

"Qovog'i soliq" — mimik frazema. Ma'nosi: xafa, jahli chiqqan, kayfiyati buzilgan. Bu yerda Dubovning jang oldidan ruhiy holati tasvirlanadi. Bu frazema badiiy portret yaratishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi: tashqi mimika (qovoq solig'i) orqali ichki holat (xafalik, tashvish) ochiladi. "Lekin odat bo'yicha mo'ylovini silab-silab qo'yardi" qismi frazemaga kontrast qo'shadi: tashqi xotirjamlik (odat) va ichki taranglik (qovoq solig'i) o'rtasidagi ziddiyat. Bu Oybekning psixologik portret yaratishdagi mahoratini ko'rsatadi — bir mimik frazema orqali qahramonning butun ruhiy dunyosi ochiladi.

4-misol:

"Uning qoniga singib ketgan, odat bo‘lib qolgan."[4]

"Qoniga singmoq" — fiziologik asosga ega frazema. Ma'nosi: odat bo'lib qolmoq, ajralmas xususiyatga aylanmoq. "Qon" — hayot manbai, irsiyat tashuvchisi. Biror narsa "qonga singib ketsa", u insonning tabiiy qismiga aylanadi, uni o'zgartirish deyarli imkonsiz. Oybek bu frazemani qahramonlarning jangovar odatlari yoki xarakter xususiyatlari haqida gapirganda qo'llaydi. Frazema biologik metafora asosida qurilgan: ijtimoiy hodisa (odat) biologik jarayon (qonga singish) orqali tushuntiriladi. Bu Oybekning inson tabiatini chuqur anglash uslubini ko'rsatadi.

5-misol:

---

[1] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 40.
[2] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 40-41.
[3] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 44
[4] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 66

"Tongdan buyon dilim siyoh... Yomon tush ko‘rdim."[5]

"Dili siyoh bo'lmoq" — ruhiy holatni bildiruvchi frazema. Ma'nosi: juda xafa bo'lmoq, kayfiyati buzilmoq, ichi qorong'i bo'lmoq. "Siyoh" — qora rang, qorong'ilik ramzi. "Dil" (ko'ngil) siyoh bo'lsa, demak ichki dunyo qorong'ilashgan, umidsizlikka to'lgan. Bu frazema rang-koloristik metafora asosida qurilgan: qora rang = qayg'u, xafalik. Oybek bu ifodani Asqar polvonning tushidan keyingi ruhiy holatini tasvirlashda qo'llaydi — tushning yomonligi va dilning siyohligi parallelizm hosil qiladi. Frazema xalq paremiologiyasi bilan bog'liq: "dili siyoh" — xalq tilida keng tarqalgan ifoda.

6-misol:

"Ajal o‘pib o‘tdi. Bugun juda hazilni oshirib yubordi-da, svoloch."[6]

Bu yerda "ajal o'pib o'tdi" — "ajal o'pmoq" frazemasi. Ma'nosi: o'limdan qutulib qolmoq, o'lim bilan yuzma-yuz kelmoq.

"Ajal o'pib o'tdi" — mifologik asosga ega frazema. Ma'nosi: o'lim xavfidan qutulmoq, o'lim bilan yuzlashib, omon qolmoq. Bu yerda Бектемир jangdan omon chiqqanini shu frazema orqali ifodalaydi.

"O'pmoq" fe'li yaqinlik, tegish ma'nosini beradi. "Ajal o'pib o'tdi" — o'lim yaqin keldi, lekin tegib o'tdi, olib ketmadi. Bu frazema ironik yengillik bilan aytiladi: jangchi o'limdan qutulganini hazil bilan ifodalaydi. Oybek bu yerda xalq og'zaki ijodi an'analaridan foydalanadi — "ajal o'pdi" kabi iboralar ertak va dostonlarda uchraydi. Frazema qahramonning hayotsevarligini va taqdirga ishonchini ko'rsatadi.

7-misol:

“Yuraklar qon bo‘lib ketdi.”[7]

"Yuraklar qon bo'ldi" — somatik frazema. Ma'nosi: qattiq qayg'urmoq, ich-ichidan ezilmoq, yurak qon bo'lib ketmoq. Bu yerda frontda insonlar azob chekayotganini ko'rgan qahramonlarning ruhiy holati tasvirlanadi.

"Qon" — hayot va azobning ramzi. "Yurak qon bo'lishi" — qayg'uning eng yuqori darajasi, insonning butun vujudini qamrab olgan azob. Bu frazema giperbola asosida qurilgan: yurak tom ma'noda qon bo'lmaydi, lekin qayg'u shunchalik kuchliki, u moddiy shaklga kirgandek tuyuladi. Oybek bu ifodani urush dahshatini tasvirlashda qo'llaydi — insoniy azobning cheksizligini ko'rsatadi.

8-misol:

"Bir zumda, ko‘z ochib yumguncha yuz berdi."[8]

"Ko'z ochib yumguncha" — vaqt tezligini bildiruvchi frazema. Ma'nosi: juda tez, bir lahzada.

Bu frazema fiziologik harakat (ko'z ochish-yumish) orqali vaqtning qisqaligini ifodalaydi. Inson ko'zini ochib-yumguncha qancha vaqt o'tadi? — bir soniya. Oybek bu frazemani jang harakatlarini tasvirlashda qo'llaydi: portlash, hujum, o'lim — hammasi "ko'z ochib yumguncha" sodir bo'ladi. Bu urush dinamikasini ko'rsatadi: hayot va o'lim o'rtasidagi masofa juda qisqa.

Frazemalarning milliy-madaniy va psixologik qatlami

Frazemalar Oybek nasrida shunchaki bezak emas, balki milliy madaniyat va urush psixologiyasini tashuvchi vositadir. "Tuproq tortmoq" (dafn etmoq) kabi iboralar orqali islomiy dafn odatlari aks ettirilsa, "abadiy uyqu" (o'lim) kabi evfemizmlar orqali urush davridagi o'limning fojiaviyligi yumshatilib, falsafiy ohang beriladi. Shuningdek, "yuraklar qon bo'ldi"

[5] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 68
[6] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 72
[7] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 88
[8] Oybek. Quyosh qoraymas. – Toshkent.: O‘qituvchi, 1977. – B. 98

kabi somatik iboralar qahramonlarning ichki kechinmalarini jismoniy darajaga ko'tarib tasvirlaydi.

Shu bilan birga, Oybek frazemalarni faqat salbiy hissiyotlarni ifodalashda emas, balki nekbin tuyg'ular, erkinlik va go'zallikka intilishni ifodalashda ham qo'llaydi. Bu jihat yozuvchining badiiy dunyoqarashining kengligini ko'rsatadi: frazeologik qatlam uning ijodida turli emotsional registrlarda faoliyat ko'rsatadi.

Xulosa

Keltirilgan misollar Oybekning frazeologik mahoratini yaqqol namoyon etadi. Yozuvchi frazemalarni yangi referentga ko'chirish orqali ularning ma'no imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, "chakagi ochildi" frazemasining pulemyotga nisbatan qo'llanishi urush manzarasini yanada jonli va ta'sirchan ifodalashga xizmat qiladi. "Abadiy uyqu" kabi evfemistik frazemalar esa o'lim tushunchasini poetik tarzda yumshatib, asarga falsafiy mazmun bag'ishlaydi. Shuningdek, "yuraklar qon bo'ldi" kabi somatik frazemalar orqali insonning ichki iztiroblari va ruhiy kechinmalari ochib beriladi. "Qovog'i soliq" iborasining individual-muallifona qo'llanishi an'anaviy frazemaga yangi badiiy mazmun yuklaydi hamda uni badiiy obraz darajasiga ko'taradi. "Ko'z ochib yumguncha" frazemasi esa asarda voqealar rivojini ta'minlash, tasvirga harakat va dinamiklik bag'ishlash vazifasini bajaradi. Demak, Oybek frazemalardan shunchaki tayyor til birligi sifatida foydalanmaydi, balki ularni ijodiy qayta ishlab, asarning obrazliligi, ta'sirchanligi va mazmuniy boyligini oshirishga xizmat qildiradi.

Umuman olganda, Oybek ijodida frazeologik birliklar badiiy ifodaning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi. Ular qahramonning ruhiy holatini ochishda, badiiy nutqning obrazliligini oshirishda va muallifning individual uslubini shakllantirishda ishtirok etadi. Oybek frazeologik birliklardan foydalanishda ham an'anaga sodiqlik, ham ijodiy izlanish tamoyillarini uyg'unlashtira olgan yozuvchi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oybek. Quyosh qoraymas. — Toshkent: O'qituvchi, 1977. — 208 b.
2. Komilova, S. B. Oybekning "Quyosh qoraymas" romani tili va frazeologizmlar tahlili // UJAMR (Universal Journal of Academic Multidisciplinary Research). — 2024. — URL: http://sr-journals.org
3. Qo'ziboyeva, G. S. Badiiy asarda frazemalarning ishlatilishi va lingvistik tahlil (Oybekning "Quyosh qoraymas" romani misolida) // Science and Innovation. International Scientific Journal. — 2022.